

Бех Людмила Вікторівна

Фарфор в Україні: основні етапи формування феномена

У статті виділено та в загальних рисах охарактеризовано основні етапи формування феномена українського фарфору в широких хронологічних межах. Акцентовано увагу на найпріоритетнішій та неактуалізованій галузі функціонування української тонкої кераміки.

Ключові слова: фарфор, феномен, тонка кераміка, особливості функціонування, Україна.

Бех Л.В.

Фарфор в Украине: основные этапы формирования феномена

В статье выделены и в общих чертах охарактеризованы основные этапы формирования феномена украинского фарфора в широких хронологических рамках. Акцентировано внимание на приоритетной и неактуализованной сфере функционирования украинской тонкой керамики.

Ключевые слова: фарфор, феномен, тонкая керамика, особенности функционирования, Украина.

Bekh L.

Porcelain in Ukraine: main stages of the phenomenon formation

The article distinguishes and analyzes the main stages of formation of the phenomenon of Ukrainian porcelain in broad chronological framework. It analyzes spheres of functioning of fine ceramics within the Ukrainian reality.

Key words: porcelain, phenomenon, fine ceramics, peculiarities of functioning, Ukraine.

Фарфорове мистецтво як яскравий здобуток української художньої культури та значна ланка професійного мистецтва є плідною основою для пошуків української національної специфіки. Обраний ракурс дослідження дасть змогу по-новому оцінити проблему становлення та розвитку української тонкокерамічної традиції. Ми використовуємо досить широкі хронологічні межі, розпочинаючи аналіз із часів Київської Русі та завершуючи XVIII ст. Специфіка розвитку фарфорового виробництва у XIX ст., зважаючи на визначені межі публікації, лише намічається. Безумовно, русичі не тільки не мали власного фарфорового виробництва, а й до монгольського завоювання не були навіть знайомі з імпортною далекосхідною порцеляною. Втім, саме за часів існування руської держави розпочинається формування естетичних норм, які довгий час зберігають свою актуальність у межах української дійсності. Окрім того, у статті увага приділяється не лише порцеляні, а й усьому комплексу художньої кераміки, аналіз якого дозволить визначити специфіку сприйняття керамічної продукції на українських теренах у контексті історико-культурної трансформації.

Аналіз останніх публікацій і досліджень свідчить про те, що на сьогодні серед низки досліджень феномена українського фарфору немає праць, безпосередньо присвячених проблемі етапів його формування. Окрім досліджень, що ставлять

окремі питання специфіки елітарного побуту на українських теренах [3; 20], під час написання статті ми послуговувалися роботами, присвяченими питанням історії та культури України [1; 4; 7; 8; 10; 15; 18]; дослідженнями, у яких висвітлюються окремі аспекти історії кераміки [5; 9; 13] та працями, хоча б дотично присвяченими історії вітчизняного декоративно-прикладного мистецтва [16; 17]. Надзвичайно важливою для отримання інформації щодо специфіки побутування тонкокерамічних виробів на території України стала група досліджень історико-документального характеру [2; 6; 11; 12; 14; 19].

Головною метою розвідки є виявлення підґрунтя та етапів формування феномена українського фарфору.

Опануванням технології полив'яної кераміки Русь завдячує візантійським впливам. На початковому етапі, у IX–X ст., серед імпортованої полив'яної візантійської кераміки найчисельнішу групу становив парадний посуд, декорований розписом або гравірованим чи штампованим орнаментом. Такі посудини часто знаходять у багатих язичницьких похованнях [9, 186–187]. Знаходження візантійської кераміки у похованнях заможних і знатних русичів свідчить на користь якщо не інтересу, то принаймні усвідомлення художньої цінності означених предметів. У XI–XIII ст. продовжується ввезення доволі дорогої кераміки на тлі значно більшої кількості

дешевшого посуду, але про принципове збільшення імпорту не йдеться. Важливо наголосити на тому, що з цього періоду спостерігається значне скупчення візантійської кераміки біля храмів, що може свідчити на користь використання іноземної продукції як ритуального посуду [9, 188–189].

Численним був імпорт кераміки з Волзької Булгарії, Єгипту, Сирії та Ірану. Окрім виробів, оздоблених поліхромним підглазурним розписом, ажурним, гравійованим та рельєфним орнаментом, значну групу складають люстровані посудини. Східна кераміка потрапляла на територію Русі разом із військовими трофеями, дипломатичними подарунками, її завозили до святих місць паломники, а також купці. Основними споживачами художніх керамічних виробів були князі та їхнє оточення: военачальники, бояри та заможні купці і, звичайно ж, служителі церкви [9, 187–192]. Таким чином, можемо говорити, що художньо оздоблені керамічні посудини були виробами статусними, які могли прикрашати побут світської еліти і разом з тим функціонувати у сакралізованому просторі.

Звичайно ж, досягнення іноземних керамістів впливали на розвиток давньоруської керамічної галузі, проте іноземні впливи засвоювались переважно міськими ремісниками і майже не проникали до сільської місцевості, що свідчить про інтерес до керамічних виробів саме заможніших верств населення. Найчастіше ранні посудини хоч і не були позбавлені характерних місцевих рис, усе ж орієнтувалися на візантійський імпорт. Водночас виготовлялися і більш аутентичні вироби із надглазурним розписом по непрозорій поливі жовтого чи зеленого кольору [13, 9].

Досить повне уявлення про кераміку XII–XIII ст. дає знахідка понад 400 уламків керамічних виробів у замку Любеча. Уламки були сконцентровані переважно на місці княжого двору, що говорить про можливість спеціального замовлення посуду князем. Серед знайденого матеріалу найбільш поширеними є горщики та миски, але зустрічаються й унікальні зразки глечиків, бокалів, чаш, котрі іноді повторюють форми коштовних виробів зі скла та металу [13, 11].

Незважаючи на те що основна частина відомого на сьогодні давньоруського полив'яного посуду належить до категорії столового, все ж можемо припустити, що він виконував і декоративну функцію, прикрашаючи повсякдення русичів не лише під час трапези. Якщо ми звернемося до інтер'єру давньоруської оселі, то помітимо, що в доволі лаконічному просторі кімнат значне місце посідали різноманітні полицьки — посудники, блюдники, мисники, поставці тощо. На полицях поставців розміщували посуд: на вузких верхніх полицях — невеликі посудини, а на ширших нижчих — зразки масивного посуду

[7, 8–9]. Звичайно ж, найпоширенішим матеріалом для виготовлення простого столового посуду в Київській Русі було дерево. Не менш популярними були й металеві вироби. Враховуючи порівняно нечисленну кількість столового керамічного посуду та присутність серед археологічних знахідок керамічних виробів високої технічної та художньої якості, припустимо, що давньоруська кераміка виконувала, здебільшого, функцію оздоблення внутрішніх приміщень оселі.

Домонгольський етап назвемо *нульовим*, виходячи з того, що власне фарфор ще не був відомим на українських теренах, проте саме в цей період відкритості до інновацій відбувається формування естетичних норм та визначення місця кераміки серед інших матеріалів, що вплинуло й на процес подальшого освоєння іноземних керамічних традицій.

Визначальним для зрушень у сфері керамічного побуту руських земель був вплив ординської культури, збагаченої завдяки масштабним завоюванням здобутками підкорених держав. Як відомо, ще за часів Батия на теренах Русі було створено баскацьку організацію, що, безумовно, сприяло поширенню традицій золотоординців, у тому числі й у сфері розвитку керамічного мистецтва і прийняття керамічного матеріалу.

Саме в золотоординський період на руській території вперше з'являються китайські фарфорові посудини. На українських теренах китайська порцеляна була представлена селадонами, які знайдені у Києві, Чернігові та Луцьку. Зустрічаються й поодинокі вироби «цзюнь-яо» та синьо-білий фарфор. Знахідки китайської порцеляни нечисленні і навряд чи дають змогу говорити про значний інтерес з боку руської еліти до означених виробів. Дослідники припускають, що несприятливість економічної ситуації у Русі, особливо на ранньому етапі — з середини XIII до першої третини XIV ст., — майже виключає можливість надходження китайського фарфору, а разом з ним усього комплексу художньої кераміки до руських міст по торговельних каналах. Найімовірніше, іноземні керамічні вироби у зазначений період привозили ординські чиновники, які подовгу мешкали на окупованих територіях разом зі своїми родинами. Йдеться про урядовців середньої та нижчої ланки, які використовували у побуті вироби з кераміки, а не з дорогоцінних металів. Проте певну кількість знахідок, особливо пізнього періоду, представники руської еліти могли придбати або ж привезти з обов'язкових поїздок до Орди [9, 194].

Вироби близькосхідних керамістів, особливо іранські люстровані фаянси, користувалися значним попитом серед золотоординців. Так, за часів їхнього володарювання, іранські фаянси та вироби «султанобадського» типу потрапляли на територію Києва та Чернігова.

На українських землях знахідки ординської кераміки у порівнянні з Північною Руссю не такі численні. Потрапляла вона сюди, ймовірно, як і більшість керамічного імпорту у XIV–XV ст., по торговельних каналах. Відомо, що шляхи, які обслуговували ординську торгівлю, пролягали через Поділля повз Львів та Луцьк. В останніх діяло право складу, тобто необхідність реалізації частини товару, який провозили через місто. Таке право діяло й у Києві, який був пунктом на шляху з Криму та Північного Причорномор'я до земель Північно-Східної Русі [15, 247]. Разом із тим не можна виключати й можливості привезення східної кераміки як подарунків або ж у результаті особистого інтересу окремих представників заможних верств населення, серед яких зустрічалися і колишні ординці, які, асимілювавшись, входили до складу місцевої аристократії. Незначну присутність ординської поливної кераміки на литовсько-руських територіях деякі дослідники схильні пояснювати зв'язком Литви із країнами Західної Європи, які мали власні традиції столового посуду, в тому числі керамічного, що був альтернативою східному імпорту [9, 197]. Звичайно, на українські землі потрапляла значна кількість європейської продукції, і навпаки — вироби українських майстрів експортувалися до Криму, Литви, Польщі та Чехії. Разом із тим в українських містах зупинялися та проживали іноземні купці та майстри, серед яких було досить багато італійців [17, 9]. Таким чином, видається правомірним припущення щодо можливості побутування серед заможного населення європейської кераміки, наприклад італійської майоліки. Водночас варто звернутися і до українського керамічного виробництва, яке мало домонгольське коріння і довго задовольняло потреби широких верств місцевого населення. Навряд чи можна стверджувати, що продукція українських майстрів могла конкурувати зі східними чи європейськими керамічними виробами зазначеного періоду, цю роль вона залишила металам, зайнявши зовсім іншу нішу у побуті.

Як зазначає О. Тищенко, за часів татаро-монгольської навали керамічне виробництво досить швидко відновилося і набуло широкого розповсюдження. Вироби з кераміки, які є досить поширеною археологічною знахідкою в шарах даного періоду, поступово витіснили з побуту русичів традиційний для попереднього періоду дерев'яний посуд [16, 33].

Значно розширюється не тільки кількість виробів, але й асортимент керамічної продукції. З'являються нові форми кухонного та столового посуду, який багато в чому орієнтувався на дерев'яні та металеві зразки. З кераміки виготовляли також світильники, письмове приладдя, іграшки тощо. Розширення виробництва кераміки супроводжувалося розвитком уже існуючих

та винайденням нових засобів художнього оздоблення, що стало основою для подальшого вдосконалення керамічного мистецтва.

Отже, у руській культурі кераміка, зумівши витіснити зі столу традиційне дерево, тим не менш, у побуті заможних верств населення не могла конкурувати з традиційними металами. Виробництво поливної кераміки продовжувалося і навіть частково технічно удосконалилося, але в порівнянні з виробництвом Золотої Орди, а тим більше країн Близького Сходу, програвало як за масштабами, так і за художнім рівнем. Ймовірно, місцева еліта ще не була цілком готова до естетизації кераміки, яка не мала безумовної матеріальної цінності. Водночас тісний контакт зі східним побутом, у якому художня кераміка посідала чільне місце, все ж залишив певний відбиток на естетичному сприйнятті кераміки місцевим населенням. Означений період визначаємо як *етап імпульсу*, адже в цей час поодинокі фарфорові вироби ще не мали достатнього поширення, а відповідно й умов для реалізації культуротворчості, але сприяли підготовці ґрунту для майбутнього більш плідного сприйняття імпортованих тонкокерамічних виробів.

XVI–XVII ст. стали часом не лише суспільно-економічних, але й культурно-мистецьких перетворень та зрушень в Україні. Попри переважання металевого посуду у побуті та в документальних згадках зазначеного періоду можемо говорити про певне розповсюдження тонкостінних керамічних посудин. У описі майна Януша Острозького згадуються фарфор, часто оправлений у срібло, а також група турецьких фаянсів [4, 396]. Таким чином, серед української аристократії XVI–XVII ст. була відомою загальноєвропейська мода на коштовні імпортовані вироби з фарфору, які зберігались у скарбниках. Проте це відлуння європейського захоплення не змусило представників української еліти перетворитись на пристрасних шанувальників та колекціонерів «білого золота». Архівні документи цього часу не рясніють згадками про фарфор, до того ж і у кількісному відношенні останній ніяк не може рівнятися зі сріблом. У будь-якому разі зі значною часткою впевненості можемо говорити про те, що на початковому етапі ще не дуже численні фарфорові посудини переважно функціонували у декоративно-репрезентативному вимірі, активно не використовуючись для оздоблення трапези.

Важлива галузь побутування виробів із тонкої кераміки була пов'язана із вживанням дорогого «заморського» напою — кави. Про вживання кави у XVII ст. свідчить згадка Алепського про піднесення патріархом Макарієм Богдану Хмельницькому як подарунка кавових зерен із зазначенням, що гетьман полюбить каву [2, 33–34]. Спираючись на результати

археологічних досліджень, можна припустити, що для вживання привозного «вина ісламу» могли використовувати іноземні вироби з тонкої кераміки [3].

Про використання тонкокерамічних виробів переконливо свідчать численні згадки у документах XVIII ст. Наприклад, серед опису майна Павла Полуботка згадуються 9 фарфорових чашок [14, 23]. Щоденник генерального хорунжого М. Ханенка рясніє згадками про фарфоровий чайний посуд, а також про покупки чаю та кави. У 1733 р. від отця Варсанофія Ханенку принесли «финжаль фарфуровый и мисочку болшіе», а у 1745 р. він придбав 6 пар фарфорових чашок, за які заплатив 1 р. 40 коп., трохи згодом ще «фарфурной посуды 10 штук» за 3 р. і ще 6 пар чашок фарфорових за 1 р. 70 коп. та 6 пар чашок чайних фарфорових із золотом за 2 р., завершують фарфорові покупки в цьому році «3 посуды фарфурные высокие съ кришками, пара сосудовъ низкихъ съ кришками-жь, 24 пары разныхъ цветовъ чашокъ чайныхъ зъ мисочками, а 6 паръ зъ кришками, да одна мисочка съ подножіемъ мосіенжнымъ, чайникъ фарфурный». У 1747 р. М. Ханенко придбав ще дюжину фарфорових чашок із синіми квітами за 2 р. 90 коп. Окрім того, цікавою видається згадка про відвідання Ханенком у 1749 р. фабрики, «где делается ценнинная посуда, то есть, столовые сервизы и протчая» [19].

Трохи менше згадок про фарфоровий чайний посуд містить щоденник генерального підскарбія Якова Марковича. Проте цей недолік компенсує той факт, що на його сторінках ми зустрічаємо, окрім простої фіксації покупки або подарунка фарфорових чашок та чайників, згадку про місце їх виробництва: «где купилемъ зъ китайскихъ товаровъ картину за 40 а. чашку черепаховую за 1 р., пушку деревяную на табакъ за полтину и пару чашокъ фарфуровихъ за полтину жъ» [6, 239].

Про походження фарфорових виробів, якими користувались представники заможних верств населення, певні дані дають описи майна церковної еліти XVIII ст. Так, серед майна Сифа Гамалії, настоятеля Віденського монастиря, згадується китайський фарфоровий чайник, а серед особистих речей киево-кирилівського архімандрита Кирила Кучеровського фігурує сім пар саксонських та три пари китайських чайних чашок [20, 175–76]. Виходячи з численних описів майна ченців, можемо стверджувати, що фарфоровий чайний посуд китайського та німецького виробництва був досить поширеним та вживаним. Зустрічаються вироби з вишуканим розписом, такі як білий фарфоровий чайник «съ краснымъ писмомъ деревъ и хатъ по двомъ сторонамъ», а також у відповідності до моди зі своєрідними «секретами»: «чашка фарфурна с цветами, в средине оной статуйка фарфурная жъ» [20, 175; 177].

Доволі широке застосування фарфорового посуду для чаю та кави засвідчують і розкопки Новобогородицької фортеці (сучасна Дніпропетровська область), зведеної за часів Івана Мазепи. До імпортив, знайдених у житлах, належать фаянсові та фарфорові піали та чашки [10, 67–68]. Про темпи розповсюдження моди і зростання попиту на іноземні фарфорові вироби свідчать відомості Добрянської прикордонної служби за 1766 р. Так, за даними свідченнями, на терени України було ввезено 848 дюжин та 51 штуку різноманітних чайників, чашок, піал, цукорниць, тобто більше 10 тисяч виробів [20, 121].

Проте, окрім чайного посуду у XVIII ст., на українських територіях був поширений, мабуть, увесь існуючий арсенал посудних форм. Підтвердженням тому може слугувати інвентар Олицького замку 1755 р. Окрім згадок про використання китайських фарфорових плиток, у ньому подається перелік фарфорових виробів, серед яких зустрічаються різноманітні тарілки, теріни, салатники, цукорниці, кошики, глечики тощо [1, 313; 319; 328]. Деякі уявлення про розповсюджений асортимент дає складений у 1764 р. опис майна, що залишилось після смерті Шарфи Степанівни Скоропадської: «Фарфуру три креденсъ, и въ имбару. Полоскателныхъ две чашкы, молочникъ одынь, чашокъ саксонскихъ зъ ушкамы, 14 паръ, а простыхъ 10 паръ <...> чашка чайная зъ мисочкою и кришкою, талерокъ саксонскихъ 2, <...> каменныхъ талерокъ 34» [11, 24]. Зустрічаються і фаянсові тарілки, і супниці. Останні були знайдені, наприклад, поміж інших речей при розкопках на території Новобогородицької фортеці [10, 67] та Старого Арсеналу у Києві [5, 390].

На підтвердження доволі широкого використання фарфору в інтер'єрах свідчить складений у середині XVIII ст. опис апартаментів Вишневецького палацу. Так, в одному з кабінетів серед дзеркал, різноманітних столиків згадується камін, на якому поряд зі скульптурами розміщувалися 18 фарфорових ваз. Перераховуються також чашки з червоними квітами, чашки для шоколаду, фарфорова фігурка, чайник та глечик. Водночас вказується, що у гардеробній знаходилося «біде паризьке, оббите червоною шкірою, з порцеляною посудиною» [18].

Серед доволі красномовних свідчень на користь вкорінення фарфору як елітарного матеріалу в просторі українського повсякдення зустрічається, окрім іншого, поява «білого золота» у списках посагу. Так, наприклад, фарфор фігурує серед посагу дочки бунчукового товариша Параски Скоропи (1758) [20, 159] та серед приданого дочки графа І. Безбородька Клеопатри (1811) [8, 148]. Фарфорові вироби стають і вишуканим подарунком не тільки на дипломатичному, офіційно-державному рівні, але й на рівні особистісному, тобто перетворюються на сувенір,

пам'ятний подарунок. Так, М. Ханенко у 1749 р. отримав від Урила Івановича у подарунок фарфорову люльку [19], а майор І.С. Лашкевич у листі до своєї дружини, датованому 1791 р., зазначає: «...купилъ равно и фарфоровыхъ черепокъ и блюдечокъ и табакерку бабушке» [12, 139].

Проте, на нашу думку, найпереконливішим свідченням перетворення фарфору не просто на бажаний, а на необхідний матеріал є заснування на українських теренах перших приватних фарфорових підприємств.

Отже, означений етап вважаємо за можливе позначити як *етап накопичення*, який характеризується зростанням фарфорового імпорту, поступовим входженням фарфорових виробів у повсякдення українських еліт, формуванням смаку до тонкокерамічної продукції, «фарфорової свідомості».

Наступний період активної розбудови фарфорової галузі (кінець XVIII — XIX ст.) — *етап формотворення*, що є беззаперечним

свідченням на користь остаточного входження фарфору в контекст українського культурного простору. Специфіка розбудови тонкокерамічного виробництва в даний період потребує окремої, ґрунтовної розвідки.

Підсумовуючи вищесказане, варто зазначити, що становлення та розвиток керамічного виробництва, в тому числі і фарфорового, на українських теренах були інспіровані іноземною продукцією й активізувались завдяки засвоєнню чужого культурного досвіду. Український феномен фарфору, на відміну від феноменів інших культур-реципієнтів далекосхідної фарфорової традиції, відрізняється тяглістю та відносною рівністю процесу формування, для якого характерною була відсутність періодів природного чи штучного ажіотажу. Тож у цьому процесі можна виділити чотири основні фази: нульовий етап (IX–XII ст.); етап імпульсу (XIV–XV ст.); етап накопичення (XVI–XVIII ст.) та етап формотворення (кінець XVIII — XIX ст.).

ДЖЕРЕЛА

1. Александрович В. Инвентар Олицького замку 1755 р. / В. Александрович // Вісник Львівського університету. Серія «Мистецтвознавство». — 2003. — Вип. 3. — С. 301–331.
2. Алеппский П. Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским: в 2 вып. / П. Алеппский [пер. с арабского Г. Муркоса]. — М. : Унив. тип., 1896. — Вып. 2 : От Днестра до Москвы. — 1897. — 202 с.
3. Бех Л.В. Изделия тонкой керамики в контексте полиморфизма украинского культурного пространства 17 века [Электронный ресурс] / Л.В. Бех // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. — 2013. — № 5. — С. 100–107. — Режим доступа : <http://journal-labirint.com/wp-content/uploads/2013/12/bech.pdf>
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси : [у 11 т.] / М.С. Грушевський ; голова ред. кол. П.С. Сохань ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К. : Наукова думка, 1991. — Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. — К., 1995. — 680 с.
5. Гущина Л.В. «Гребенщиківська» тарілка XVIII ст. з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника / Л.В. Гущина // Могилянські читання 2011 року : зб. наук. праць. — К., 2012. — Ч. 1. — С. 390–393.
6. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича // Киевская старина. — 1894. — № 3. — С. 225–240.
7. Древняя Русь. Быт и культура / [Т.И. Макарова, А.С. Хорошев, Р.Л. Розенфельдт и др.; отв. ред. Б.А. Колчин, Т.И. Макарова; Ин-т археологии РАН]. — М. : Наука, 1997. — 368 с. : ил.
8. Коваленко О. Григорій Милорадович і журнал «Киевская старина» / О. Коваленко // Сіверянський літопис. — 2007. — № 6. — С. 147–152.
9. Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси. IX–XVII века / В.Ю. Коваль. — М. : Наука, 2010. — 269 с. : ил.
10. Ковальова І.Ф. Дослідження Новобогородицької фортеці у 2008 р. / І.Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Проблеми археології Подніпров'я: темат. зб. — Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. — С. 62–69.
11. Лазаревский А. Любецкий архив графа Г.А. Милорадовича // Киевская старина. — 1895. — № 3. — Приложение 2. — С. 17–32.
12. Лазаревский А. Любецкий архив графа Г.А. Милорадовича // Киевская старина. — 1896. — № 1. — Приложение 2. — С. 129–144.
13. Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси / Т.И. Макарова. — М. : Наука, 1972. — 20 с. : ил.
14. Милорадович Г. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 года майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1862. — Кн. 3. — V. Смесь. — С. 1–90.

15. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / О.В. Русина ; [ред. В.А. Смолій]. — К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998. — 319 с. : іл.
16. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.): навч. посіб. для вузів мистецтва та культури / О.Р. Тищенко. — К. : Либідь, 1992. — 191 с. : іл.
17. Шероцкий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем / К. Шероцкий. — К. : Тип. «С.В. Кульженко», 1914. — 141 с. : ил.
18. Шиян Л.М. Опис апартаментів Вишневецького палацу як важливе джерело для відновлювально-реставраційних робіт / Л.М. Шиян // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Науковий вісник: зб. наук. праць / НПУ ім. М.П. Драгоманова. — К., 2013. — Вип. 70 (№ 3). — С. 212–217.
19. Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm>. — Назва з екрану.
20. Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина) // Київська академія. — 2012. — Вип. 10. — С. 117–184.